

Тетяна Кочубей

**УКРАЇНСЬКА ПЕДАГОГІЧНА ДУМКА
ДРУГОЇ ПОЛ. XVII – КІНЦЯ XVIII СТ.:
ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНИЙ АПАРАТ**

Братські школи в Україні поклали початок розвитку освіти для всіх верств населення, і саме в них було запроваджено класно-урочну систему навчання [15], яка існує в шкільництві і до наших днів. Відповідно, ці процеси спонукали до виникнення педагогічних термінів, які досить часто запозичувалися з латинської, грецької та європейських мов, особливо польської. Через те дослідження еволюції понятійно-категоріального апарату української педагогічної думки другої пол. XVII – кінця XVIII ст. має безперечне теоретичне значення.

Означеній проблемі присвячені дисертаційні дослідження Т.О. Бевз (семантичні інновації, структурні моделі та функції педагогічної лексики), О.Д. Васильєва (історико-культурний аспект динаміки власних реляційних іменників), Л.П. Гнатюка (наукова лексика у творах Г. Сковороди), С.П. Гриценко (латинські запозичення у пам'ятках писемності XVI–XVII ст.), Ю.І. Жадько (становлення і розвиток мікросистем назв осіб, які пов'язані з процесом навчання і виховання в російській мові), О.Ю. Зелінської (педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст.), З.Й. Куньч (риторична термінологія), М.С. Разумейко (педагогічна лексика української мови), М.А. Сокаль (розвиток педагогічної лексики в російській літературній мові XIX ст.), ін.

Метою статті є висвітлення педагогічної термінології досліджуваного періоду, зокрема назв типів навчальних закладів.

Велике значення для розвитку української педагогічної термінології і педагогічної думки, зокрема в другій пол. XVII – кінця XVIII ст., відіграли шкільні граматики (вони посідали одне із найважливіших місць у навчанні), книги «Ифіка ієрополітіка» (витримала три видання, перше з яких у 1712 р. видруковано Києво-Печерською лаврою), праці І. Галятовського «Наука, або спосіб складання казань», І. Гізеля «Мир с Богом человеку», Ф. Прокоповича «Первое учение отрокамъ» (Чернігів, 1760), «Духовний регламент», трактати Г.С. Сковороди, ін.

Формування педагогічної лексики відбувалося завдяки розвитку освіти та нових жанрів писемності XVI–XVIII ст. У досліджуваний період набувала розмаху полемічна література, у якій поряд із конфесійними проблемами порушувалися й питання освіти та науки як запоруки міцної віри. Прикладом можуть слугувати *учительські євангелія* – рукописні і друковані збірники ораторсько-проповідницьких творів. Крім того педагогічні ідеї звучать і в барокових казаннях – проповідях нового типу. Возвеличення

церквою людини відбувалося за умови творення нею славних і визначних вчинків, до яких завжди відносили і піклування про створення шкіл та сприяння науці [9, 9].

Поширення освіти в Україні «через систему навчальних закладів зумовило не тільки появу слів для їх номінації, а й формування спеціальної лексики, що обслуговує педагогічну діяльність. Існування освітніх установ передбачає наявність осіб, які в них навчаються, та осіб, які навчають, що, відповідно, знаходить своє відбиття у фактах мови. У логічному зв'язку із вказаними тематичними групами перебуває лексика на позначення процесів навчання і виховання, конкретних дій, що супроводжують тощо» [9, 15].

Аналіз архівних джерел другої пол. XVII–XVIII ст. (рукописи, писемні пам'ятки, стародруки, акти та інші документи) свідчать, що педагогічна термінологія зустрічається не тільки в текстах спеціального педагогічного призначення, але й у документах братств та актах, що засвідчують діяльність колегіумів (Чернігівського, Новгород-Сіверського, Харківського), Київської академії, Львівського університету; пам'ятках полемічної та конфесійної літератури, пам'ятках наукової літератури (твори другої пол. XVII – кінця XVIII ст.), педагогічних та історичних словниках. Розвинуті та введені в світський та науковий обіг досліджуваного періоду базові педагогічні терміни і до сьогодні зустрічаються в науковій педагогічній літературі.

Змістове наповнення педагогічних термінів досліджуваного періоду, згідно класифікації О.Ю. Зелінської [9], подамо у такій послідовності: *назви закладів освіти; назви осіб за видом діяльності у педагогічному процесі* (найменування осіб, що навчають і виховують, найменування осіб, які здобувають освіту, найменування осіб, які керували навчальними закладами та здійснювали нагляд і контроль за навчально-виховним процесом), *термінологія на позначення понять, пов'язаних із навчально-виховним процесом* (назви дидактичних процесів та суміжних із ними понять, форм і методів організації навчально-виховного процесу).

Розглянемо педагогічну термінологію, що використовувалася на позначення *назв закладів освіти в Україні у другій пол. XVII – кінця XVIII ст.* Аналіз пам'яток педагогічного спрямування засвідчує, що до педагогічних термінів, які функціонували в досліджуваній період на позначення навчальних закладів слід віднести: **школа, училище, дидискалія, академія, гімназія, семінарія, колегіум, бурса**. Своїй появі вони завдячують попереднім століттям (XIV – першій половині XVII ст.). У пам'ятках XIV–XV ст. зафіксовано назви освітніх закладів, таких як **школа, училище, а** церковну або монастирську школу називали ще **дидискалія** [9, 16].

На думку філологів, «**училище** – єдина назва слов'янського походження у тематичній групі найменувань навчальних закладів, утворена від дієслова **учити** за допомогою суфікса із словотвірним значенням місця

дії» [9, 16]. Училище, у значенні «навчальний заклад», набуло широкого вжитку у досліджуваний період і продовжило своє існування до наших днів. Про вживання слова **училище** як педагогічного терміну свідчать установчі документи колегіумів, письмові пам'ятки дидактичного змісту. Так, у книзі «Іфіка ієрополїтка» (Київ, 1712), цілий розділ присвячений проблемі необхідності навчання дітей та юнацтва в училищі.

У досліджуваний період синонімами слова *училище* були латинські назви: «*schola, училище, школа, gymnasium, гимназия, оучилище*» [11, I, 610]. Це свідчить про те, що «назва **училище** не вживалося стосовно якогось особливого навчального закладу, як у сучасній мові, а слугувало для номінації навчального закладу взагалі, утворюючи синонімічний ряд із словами академія, гімназія, школа. Але, починаючи з XVIII ст., яке покляло початок виникнення різного типу освітніх закладів, слово училище входить до сполук, які відображають їх специфіку» [9, 18]. Свідченням цього є документи, що знаходяться в Центральному державному історичному архіві (м. Київ) та відділі рукописів та стародруків Інституту рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. Вернадського, зокрема, такі як «Указ св. Синода в Кіевскую Духовную Консисторию... о учреждении народных училищ»; «...особливымъ въ народных училищах употребляемого, вводитъ въ духовные училища» [22, V, 130], шкільний підручник «Малая книжиця... для народных оучилищъ» [7, 1]; «Пастырь добрый Юсаф Миткевич 40 отроков и юнош освободил от училищного ига во путь природы» [24, 249].

Терміни «училище» і «школа» в українській мові другій пол. XVII–XVIII ст. вживалися у двох значеннях: 1) навчальний заклад; 2) структурна одиниця навчального закладу, що охоплювала певний етап навчання (у сучасному розумінні цей термін асоціюється з терміном клас). У цьому випадку термін «училище», як і «школа», вживалися у множині, тобто у назві навчального закладу як сукупності класів – «училищъ» або «шкіл». Наведемо приклади з «Лексикона» І. Максимовича та «Донесення чернігівського архієрея Синоду про діяльність колегіуму»: «Дивно, что училища латинския в Малой Россіи от Петра Могилы... въ Кіевѣ основанная... Занеже фундаторъ тѣхъ училищъ ... Петръ Могила» [11, 76–77], «Которіи кончатъ школу риторики в училищахъ черниговских, отходят в Кіевъ» [4, 5]. Але починаючи з кінця XVIII ст. у ділових паперах Київської академії побутує тільки назва **клас** [9, 19]. Крім іменника *училище* у досліджуваний період часто вживався прикметник *училищный*, для позначення певного різновиду навчального закладу: «училищная колегія», «училищный монастырь» [22, IV, 76; 22, V, 77].

У XVIII ст. на основі слова «училище» утворилися складні назви, «що функціонували як номінативні одиниці на позначення спеціального навчального закладу: духовне училище, народне училище» [9, 20]. Термін «училище» у сучасній педагогічній термінології використовують на позна-

чення спеціального навчального закладу, що дає середню або неповну середню освіту і певну професію [18, 4, 661].

Школа – слово греко-латинського походження [31, 34]. Як свідчить Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. [II, 561], слово «школа» вперше зустрічається на теренах України у 1388 р. польською мовою у текстах ділової писемності. У другій пол. XVII – кінця XVIII ст. цей термін продовжує вживатися як назва навчального закладу чи освітньої установи, про що свідчить «Лексикон» І. Максимовича [11, II, 2159], твори як світської писемності, так і філософські та богословські трактати педагогічного спрямування.

На думку дослідників педагогічної лексики, «із словом *школа* утворювалися атрибутивні сполуки, що вказували на її окремі специфічні сполуки» [9, 22], такі як:

- 1) позначення вузької спеціалізації школи (наприклад: «*Не лучше ль козы справлять до росолу, неж заводити музыкантську школу*» [24, 249]);
- 2) зазначення місця заснування шкіл: львівська школа, січова школа [5, 491], ротна школа [1, 96];
- 3) оговорення на яких ідеологічних засадах були засновані школи: братська, католицька, аріяньська школи.

Слово «школа» вживалося і в інших значеннях: 1) як будинок чи приміщення, в якому розташовувався навчальний заклад (школьній дом, дом братский); 2) напрям у суспільно-політичній чи філософській думці, течія; 3) клас (школа інфіми, школа риторики, школа поетики, ін.); 4) як система освіти взагалі; 5) як колектив учнів («братство множилося», «школа росла»); 6) як компонент кваліфікаційної назви учителя у словосполученні із словом «клас» (учитель школи риторики, учитель школи інфіми і т.д.); 7) як сукупність класів (школи Київські – назва одного навчального закладу – Київського колегіуму) [9, 26].

Термін «школа» функціонував в українській мові до середини XVIII ст., пізніше у вжиток увійшло слово «клас», змістове наповнення якого відповідає сьгоднішньому його розумінню. Свідченням вживання слова «клас» є Акти і документи з історії Київської академії [22, т. 2, 76]. Введення його у вжиток було пов'язано з двозначністю тлумачення слова «школа» (як навчальний заклад і як структурний підрозділ навчального закладу), що унеможливило чітке розрізнення цих понять, і, відповідно, був введений термін клас [9, 27].

У сучасній педагогічній науці та словниках з української мови поняття «школа» тлумачиться як:

- навчально-виховний загальноосвітній заклад; приміщення, де він розташований;
 - спеціальний навчальний заклад, училище, курси, де здобувають професійні знання, кваліфікацію;
 - система освіти, сукупність навчальних закладів для навчання;
-

- колектив учнів навчально-виховного закладу;
- напрям у науці, мистецтві, літературі, суспільно-політичній думці, побудований на основі загальних принципів, спільних поглядів;
- виучка; набуття досвіду; набутий досвід [3, 364; 18, 4, 880].

У широкому вжитку, як оцінні характеристики функціонували словосполучення: «школа латинская», «школа лживая», «школа сопротивоборная». Досить поширеним було також словосполучення «заснування школи» (школу фундувати, фундування школи), наприклад, «...фундувать школы для того, абы молодежь... в наукахъ цвичена была» [20, II, 94]. Крім цього, як зазначає О.Ю. Зелінська, предмети і явища, які певним чином співвідносилися із школою, позначалися прикметником **школьний** [9, 27]. Тому досить вживаними у системі педагогічної термінології були словосполучення: «учитель школьний», «учение школьное», «наука школьная», «дидакал школьний».

Як педагогічні терміни у досліджуваній період продовжували функціонувати словосполучення «година школьная» (у сучасному розумінні – урок, тобто відрізок часу, відведений на шкільне заняття), «порядок школьний» (у сучасному розумінні – правила, що регламентують діяльність школи), «школяр» та «школьник», які теж були утворені на слов'янському мовному ґрунті [9, 28].

Європейське Відродження спонукало до виникнення в Україні нових типів навчальних закладів, для позначення яких необхідно було розширювати і систему педагогічних термінів. У більшості випадків для їхнього позначення використовувалися запозичення. Такими запозиченнями у досліджуваній період в Україні були назви навчальних закладів: *гімназія, колегіум, академія, бурса*.

В українському педагогічному словнику С.У. Гончаренка значиться, що терміном *гімназія* була названа у 1538 р. школа у Стразбурзі [3, 27]. Слід зауважити, що слово «гімназія» запозичене з латинської мови і поширилося на теренах України через польське посередництво з першої половини XVII ст. [6, 1, 514] у значенні «школа, що давала класичну освіту». Крім слова «гімназія», у пам'ятках педагогічного спрямування зустрічаються такі його різновиди як «гімназіум» та «гімназіон».

Архівні матеріали та писемні пам'ятки засвідчують, що назва «гімназія» та її варіанти була менш поширеною за інші найменування. Підтвердження цьому є словник української мови XVI – першої половини XVII ст., в якому кожен із варіантів ілюструється тільки одним прикладом. Прослідковуючи частоту вживання названого слова у сучасній педагогічній термінології, ми погоджуємося з дослідницею О.Ю. Зелінською, що «ця назва певний час належала до пасивного лексичного фонду», і довгий час так «називали освітні установи в дореволюційній Росії» [9, 35]. Проте модернізація змісту освіти в Україні в останні десятиріччя спонукала до виникнення нового типу навчальних закладів на противагу типовим загаль-

ноосвітнім школам. Через те назва «гімназія» знову набула широкого вжитку у значенні середнього загальноосвітнього навчального закладу [3, 27; 18, I, 598].

Назва *колегіум* латинського походження [31, 37], і як більшість педагогічних термінів, завдячує своєму існуванню попереднім століттям. Так в українську мову слово «колегіум» увійшло у кінці XVI ст., шляхом польського посередництва. У творах та документах досліджуваного періоду зустрічаються різні варіанти його написання: «колеюмъ», «колеиумъ». Як правило, ними позначалися католицькі освітні заклади – школи. Потім цей термін поширився на позначення й українських православних закладів. Слід зазначити, що назва «колегіум» вживалася багатоаспектно, а не тільки для позначення якогось конкретного типу навчального закладу, тобто під колегіумом розуміли і школу, і училище, і гімназію, і академію. Наприклад: в Коллегіу(м) Бра(т)ско(м) Кієвомогілеанском Выставленный... о(т) тогожъ Коллегіумъ Дедікованный [21, ѱиі); И сіе колегіум чрез Петра Могилу основан [14, 424].

Україна виступала посередником у поширенні цього педагогічного терміну на терени Росії. Свідченням цього слугує «Духовний регламент» Ф. Прокоповича, а також дослідження М. Фасмер, Н. Романова [23, 158], П. Цимбалістого [30, 201]. Поширенню терміну «колегіум» у Росії сприяв розвиток мережі навчальних закладів як осередків освіти, засновниками яких у більшості випадків були українські вчені.

У сучасних українській, російській і білоруській мовах слова *колегіум* і *колегія* у значенні «навчальний заклад» лексикографічні праці реєструють як історичні. Однак, нині, це слово знову використовується для номінації освітніх установ, які своїм змістом освіти відрізняються від типових загальноосвітніх шкіл [9, 39].

Термін *семінарія* у педагогічну науку поширився в Україні з кінця XVI ст. також через польське посередництво з латинської мови (*seminarium*) (Булика А.М., 1982; Б. Воловик, 1979). У переносному значенні, як педагогічний термін, означає «місце, де виховують дітей» [9, 39]. Ним називали духовні навчальні заклади [3, 300, 26, 373], в яких готували духовних осіб та вчителів початкових шкіл (мандрівних дяків), тобто «назва *семінарія (семінарій)* закріплювалася за навчальним закладом, який мав певну спеціалізацію» [9, 39], «у складі словосполучень із залежними словами *духовна, учительська* лексема *семінарія* функціонує як назва освітньої установи, що має певну спеціалізацію» [9, 40]. А через українське посередництво вона стала широковживаною у Росії. Уперше цей термін вжитий у 1670 р. Ф. Прокоповичем у творі «Духовний регламент» (М. Фасмер, П. Цимбалістий). У сучасному розумінні термін «семінарія» вживається як духовний навчальний заклад.

Термін *академія* – грецько-латинського походження [31, 36], зустрічається в пам'ятках, починаючи з киеворуського періоду. У тлумачному

словнику української мови значиться, що назва «академія» означає «навчальний заклад». В українську мову XVI–XVIII ст. воно увійшло через польське посередництво, шляхом повторного запозичення з латинської мови [6, 1, 54, 29,15]. Однак історичний словник української мови таких відомостей не містить [т. 1, 84].

Разом з тим, ми дотримуємося думки Н. Яковенко [29, 15], І. Мицько [16, 22], С. Маслової [12, 333] про те, що термін «академія» був аналогом польських академій, які функціонували на українських землях. Зокрема у Західній Європі (в тому числі і Польщі), під академією розуміли вищі навчальні заклади, в яких функціонували класи філософії і богослов'я. Існування таких класів у навчальних закладах досліджуваного періоду вказувало на їхній офіційний статус. Адаже за статусом колегії, як навчальному закладу середнього рівня, не дозволялося мати названі класи. Отримання статусу академії українськими православними навчальними закладами мали ще й велике політичне значення, через те, що такі заклади освіти створювали антикатолицький осередок і укріплювали та пропагували православну віру [16, 22]. За статус академії довго боровся Києво-могилянський колегіум. Керівництво колегіуму відстоювало право на зміну його статусу. Відтак у 1689–1693 рр. у Київському колегіумі професором і префектом Юасафом Кроковським, за твердженням С. Маслової [12, 333], вперше було прочитано курс богослов'я. І уже від 26 вересня 1701 р., згідно грамоти Петра I, Київський колегіум набув статусу академії [13, 204]. Тобто, під дефініцією «академія», у тодішньому тлумаченні, як і в сучасному, розуміли вищий навчальний заклад, в якому діяли класи філософії і богослов'я. Проте писемні пам'ятки та документи кінця XVI–XVII ст. (заповіт Єлизавети Острозької) та й сучасні дослідження І.З. Мицько (1991) свідчать про те, що цей термін вживався і в розумінні школа, колегіум, училище, тобто ним називали навчальні заклади й середнього рангу [27, 245]. На основі цього ми дійшли висновку, що у другій пол. XVII – кінця XVIII ст. педагогічний термін «академія» широко функціонував як назва вищого навчального закладу та виступав синонімом до інших назв освітніх установ.

Сучасні педагогічні словники (М. Ярмаченко, С. Гончаренко) та словник української мови трактують термін «академія» у двох значеннях: 1) назва вищих наукових установ; 2) назва деяких вищих навчальних закладів. Тобто у наступні століття відбулися зміни у структурі змістового наповнення поняття академія, крім того ввелися інші назви на позначення вищих навчальних закладів такі як інститут та університет. Внаслідок цього, основним значення терміну «академія» стає «наукова установа», а «вищий навчальний заклад» – похідним» [9, 34].

Невіддільною від назв навчальних закладів є термін *бурса*, яким називали гуртожиток для бідних або немісцевих студентів [22, т. 1, ч. 1, 392; 29, 11]. Перші бурси виникли у Франції. Назва «бурса» походить з латинської мови, яка через польське посередництво була поширена на українсь-

ких землях. Перша бурса в Україні була заснована у 1632 році при Києвському колегіумі Петром Могилою. Деякі дослідники вказують, на те, що цей термін запозичений в Україні через німецьке посередництво [26, I, 247]. Крім значення гуртижок, деякі словники [8; 25], зазначають, що назва «бурса» вживалася і для позначення «нижчого духовного училища» [25], «навчально-виховного будинку для бідних школярів» [8, I, 51], «чоловіча духовна школа».

Похідне від слова «бурса» – *бурсак*, так називали учня, який мешкав у бурсі, а «синонімічними назви *бурса* у XVIII ст. були словосполучення *бурсацкий дом, сиропитательный дом, сиротинный дом*» [9, 42–43]. Тобто словом бурса у XVII–XVIII ст. називали саме гуртожиток для молоді з бідних сімей, яка навчалася, а пізніше, починаючи з XIX ст., почало вживатися і для назв училищ нижчих типів.

На основі викладеного ми дійшли висновків:

Розвиток освіти в Україні (починаючи з кінця XIV ст. і до кінця XVIII ст.), діяльність братських шкіл, колегіумів, польських навчальних закладів, Київської академії, Львівського університету заклали основу розвитку педагогічної термінології.

Педагогічна термінологія зустрічається не тільки в текстах спеціального педагогічного призначення, але й у різножанрових творах: полемічній літературі, проповідях, передмовах та післямовах до книг, конфесійних текстах, літературних творах. Базові педагогічні терміни і до сьогодні зустрічаються в науковій літературі.

У другій половині XVII – кінця XVIII ст. на українських землях була сформована система найменувань навчальних закладів. Майже всі назви, крім терміну «училище» були запозичені з латинської мови через польське посередництво.

Педагогічні терміни «училище» та «школа» функціонували в українській мові досить давно. Термін «школа» увійшов в обіг з кінця XIV ст. з латинської мови за посередництва Польщі і тлумачився як «навчальний заклад». У наступні століття він еволюціонував, і під ним почали розуміти, окрім основного значення ще й такі: «напряму у суспільній думці», «система освіти», «колектив учнів», «клас».

Досить поширеними в досліджуваній період в системі педагогічної термінології були назви: «семінарія», «колегіум», «гімназія», «академія». Це було спричинено виникненням в Україні, під впливом західноєвропейського Відродження, нових навчальних закладів, для позначення яких використовувалися запозичення.

Усі перелічені нами назви навчальних закладів побутували у попередніх століттях. Вони утворювали підсистему, яка включала найменування навчальних закладів великої системи педагогічних термінів досліджуваного періоду. До неї входили такі назви навчальних закладів як *академія, колегіум, семінарія, гімназія, училище, школа*. Крім терміну *училище*, всі інші

назви типів навчальних закладів запозичені, як правило, з латинської мови через польське посередництво. Більшість з цих назв не вживалися для позначення якогось особливого типу навчального закладу, крім назви *академія*. Це було пов'язано з тим, що існуючі у другій половині XVII – кінця XVIII ст. освітні установи майже не відрізнялися змістом освіти, тому, що вони були взаємозамінними.

Починаючи з кінця XVIII ст. відбувається спеціалізація окремих типів навчальних закладів, а тому на базі термінів «училище» та «семінарія» вводяться в обіг складені назви: *учительська семінарія, духовна семінарія, народне училище, духовне училище*.

Окрему підсистему складала назва «бурса», яка була тісно пов'язана з назвами типів навчальних закладів. Нею позначалося помешкання, в якому проживала молодь, яка навчалася і походила з бідних верств населення.

Всі назви, крім слова «бурса» до цього часу використовуються у сучасній педагогічній термінології як назви певних типів навчальних закладів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі. Опис справ. – К.: Наукова думка, 1994. – 232 с.
2. Булыка А.М. Лексичныя запазычанні у беларускай мове XIV–XVIII ст. – Минск, 1982. – С. 151.
3. Гончаренко С. Український педагогічний словник. – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
4. Донесення чернігівського архієрея Синоду про діяльність колегіуму // А.Л. Черниговский коллегіумъ въ начале XVIII в. / Киевская старина. – 1895. – Т. 1. – С. 2–5.
5. Доповідна записка установника січової школи про загибель учнів від хвороби // Киевская старина, 1891. – С. 491.
6. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С. Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982–1989. – Т. 1–3.
7. Малая книжица на чтеніе для оучащихся въ народных оучилищахъ в цесарско-кролевськихъ областяхъ. – Львів, 1786.
8. Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. – Львів, 1886. – Т. I–II.
9. Зелінська О.Ю. Педагогічна лексика української мови XVI–XVIII ст.: дис. ... наук. ступ. канд. філолог. наук: 10.02.01 – українська мова Уманський державний педагогічний університет. – Умань, 2002. – 206 с.
10. Історія української мови. Лексика і фразеологія. – К.: Наукова думка, 1983. – 743 с. (280–281).
11. Максимович Іван. Лексикон латинсько-слов'янський (1718–1728). Фотопередрук Олекси Горбача. – Рим, 1991. – Т. 1–2.

12. Маслов С. Культурно-національне відродження на Україні в кінці XVI – і першій половині XVII ст. // Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII ст. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 319–342.
 13. Мединський Є.М. Братські школи України і Білорусії в XVI–XVII ст. – К.: Радянська школа, 1958. – 210 с.
 14. Милость Божія, Украину от неудоб носимих обид людских чрез Богдана Зиновія Хмельницького...освободившая. – К., 1728 // Хрестоматія давньої української літератури (До кінця XVIII ст.) / Упоряд. академік О.І. Білецький. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 410–426.
 15. Митюров Б.Н. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI–XVII в. – К.: Радянська школа, 1968. – 211 с.
 16. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – К.: Наукова думка, 1991. – 191 с.
 17. Нічик В.М. Петро Могила в духовній історії України. – К., 1997. – 328 с.
 18. Новий тлумачний словник української мови / Укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К.: Аконті, 1999. – Т. 1–4.
 19. Отпис на лист в бозѣ велебного отца Ипатія... в року 1598 писаний через одного найменшого клирика церкви Острозької в том же року отписаний // Апокрисис. – Острог, 1598.
 20. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К., 1847. – Т. I–II.
 21. Панегірик в честь Сільвестра Косова, піднесений його наступникові Діонісію Балабану. – К., 1658 // МІКСВ. – С. 511.
 22. Петров Н.И. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1904–1908.
Т. 1, ч. 1 (1721–1750). – К., 1904. – XXXII+463 с.
Т. 1, ч. 2 (1721–1750). – К., 1904. – XXI+508 с.
Т. II (1751–1762). – К., 1905. – XXXVII+533 с.
Т. III (1721–1795). – К., 1906. – XXXIV+574 с.
Т. IV (1721–1795). – К., 1907. XXXV+393 с.
Т. V (1721–1795). – К., 1908. – XLI+637 с.
 23. Романова Н.П. Русско-украинско-польские языковые связи и процесс формирования русского литературного языка в период XVI – начала XVII в. // Культура русской речи на Украине. – К., 1976. – С. 140–165.
 24. Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наук. думка, 1983. – 542 с.
 25. Словник української мови / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. I–II.
 26. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М.: Прогресс, 1964–1973. – Т. 1–4.
 27. Харлампович К. Западнорускія православныя школы XVI и нач.
-

- XVII в. – Казань, 1898.
28. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. – К.: Радянська школа, 1989. – 511 с.
 29. Яковенко Н. Латинське шкільництво і «шкільний гуманізм» в Україні кінця XVI – середини XVII ст. // Київська старовина. – 1997. – № 2. – С. 11–27.
 30. Symbalystyj P. Ukrainian linguistic elements in the Russian language, 1680–1760. – Published by The School of Slavonic and East European Studies University of London, 1991. – 436 p.
 31. Wołowik Barbara Historia polskiej terminologii szkolnej. – Opole, 1979.